

Barbara WOLEK-KOCUR*

ŹRÓDŁA GÓRNICZEGO KULTU ŚW. BARBARY

Tekst ukazuje historię świętej Barbary oraz poszukuje źródeł jej górniczego kultu. Stanowi próbę wskazania na powiązanie podań hagiograficznych z lokalnymi przekazami i wierzeniami. Zarysowuje kanon ikonografii przedstawiającej postać świętej Barbary. Prezentuje ewolucję i różne oblicza kulturowej percepcji kultu Świętej.

„Czwortego grudnia łobchodzi się świynto Barborki. Wszystkie chopy, co robiom na grubie, majom swoje świynto, a patronkom jes świynto Barborka. Jejij figura stoi na koždyj grubie w cechowni i ni ma nikogo, łod sztajgra, aże po hajera czy ślepra, coby przed szychtom niy pożykoł do świyntyj Barborki abo się ino przeżegnoł” [1]. Przedstawione przez Krystynę Sajdok górniczne uświęcenie postaci świętej Barbary pozostaje żywe po dziś dzień. Trudno jednak zaprzeczyć, że rozwój cywilizacji i ekspansja kultury Zachodu, przepełnionej sakralnym eklektyzmem i globalizacją, odarły kult Świętej z wielowiekowych konotacji, czy jednostkowych emocji z nią związanych. Wizerunki świętej Barbary obecne są do dziś na terenie każdej z kopalń. Stanowią symbol oddania się i zawierzenia opiece Patronki. Najstarsza znana polska rzeźba przedstawiająca Jej postać, datowana na 1689 rok, znajduje się w kopalni soli w Wieliczce.

Istotnie, ołtarzyki z figurą, bądź obrazem przedstawiającym świętą Barbarę mają swoje stałe miejsce w kopalnianych cechowniach. Wizerunki Świętej spotyka się również w siedzibach instytucji i przedsiębiorstw związanych z przemysłem wydobywczym. Swoistym znakiem czasu jest niewątpliwie umieszczanie Jej podobizny na „górnicznych” stronach internetowych (sic!). W literaturze poświęconej zagadnieniu nietrudno spotkać opisy zbiorowych modlitw przed rozpoczęciem pracy. W 1919 roku, jeden z górników kopalni „Ulisses” wyznał: „(...) wszyscy obowiązkowo musieli przychodzić do domu zbornego, czyli tzw. cechowni, gdzie zgłaszali swoją obecność. Ale przed tym odmawiali pobożnie modlitwę (...), gdyż w tej cechowni był obraz św. Barbary – patronki górników. A za te modlitwy, co był (ich) przewodnikiem Kucyper Jan, to był (on) nagradzany przez Zarząd Kopalni wartością jednej dniówki mie-

---

* Wyższy Urząd Górniczy, 40-956 Katowice, ul. J. Poniatowskiego 31.

sięcznie...” [2]. Zwyczaj umieszczania podobizn świętej Barbary w cechowniach B. Bazieli tłumaczy pragnieniem pomocy i ratunku dla pracujących pod ziemią w razie nieszczęścia ([3], s. 354). To wyraz potrzeby opatrności i opieki sił wyższych w trudnych lub kryzysowych sytuacjach (rys. 1). Oto jedna z opowieści potwierdzających ten tok myślenia z początku ubiegłego wieku, spisana w okolicach Tarnowskich Gór: „Pewnego razu jeden górnik był dziesięć dni pod ziemią. I święta Barbara sprawiła, że został uratowany, bo on ją o to prosił gorąco, a także jej ślubował. A ten, kto jej ślubuje, ten zawsze wydobędzie się z zawału” ([3], s. 354), (rys. 2).

Rys. 1. Figura św. Barbary w Zabytkowej Kopalni Węgla Kamiennego GUIDO w Zabrze.

Fig. 1. The statue of St. Barbara in the historical coalmine in Zabrze.

Rys. 2. Wyobrażenie świętej Barbary Erwina Sówki

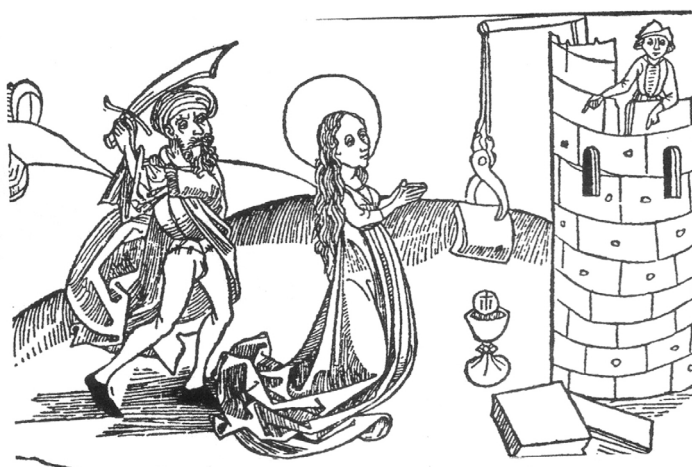
Fig. 2. Picture of St. Barbara by Erwin Sówka

Święta Barbara jest patronką nie tylko górników, ale również żeglarzy, saperów, grabarzy, artylerzystów, dzwonników, więźniów, czy umierających... Choć jest kojarzona przede wszystkim z górnictwem, jej kult jest popularny również wśród zawodów związanych z wodą. Wierzenia i związane z nimi obyczaje żeglarzy, rybaków i flisaków licznie opisywał Oskar Kolberg – polski etnograf i folklorysta. Przykładem może również służyć zatwierdzone kanonicznie, na początku XX wieku, Bractwo św. Barbary w Starogrodzie, zrzeszające ludzi związanych zawodowo z Wisłą.

Chroni także twierdze i wieże. Skąd tak szeroka Jej „specjalizacja”? Odpowiedź na to pytanie pozwoli znaleźć prześledzenie zdarzeń z jej życia, przede wszystkim zaś ich społecznej i kulturowej percepcji.

„Święta znana pod tym imieniem nie jest postacią, która by wyraziście wylaniała się z mroków zamierzchłych czasów. Była mimo to szeroko i intensywnie czczona”

([4], s. 347). Podań i opowieści hagiograficznych dotyczących postaci Barbary jest wiele. Nie brak w nich sprzeczności i znaków zapytania. Kult Świętej sięga VI wieku (rys.3). Legendy i podania, opowiadające o jej życiu wywodzą się z utworów wcześniejszych, „(...) może z judeochrześcijańskich midraszów; może chodziło w nich o uwypuklenie idei nawrócenia się na chrześcijaństwo (...). Szczegóły nie przedstawiają, oczywiście, historycznej wartości. Są wątkiem opowieściowym” ([4], s. 350). Hagiograficzne podania o świętej Barbarze znane w obecnym kształcie, pojawiły się dopiero około X wieku. Wówczas szybko rozprzestrzeniły się w Europie, czego dowodem jest nagły wzrost „zynstytucjonalizowanego”, związanego z kościołem kultu.

Rys. 3. Anonimowe średniowieczne wyobrażenie męczeńskiej śmierci Św. Barbary

Fig. 3. Picture of death of St. Barbara by medieval anonymous author

Według podań święta Barbara pochodziła z Nikomedii, miasta hellenistycznego, założonego w Azji Mniejszej jako stolica Bitynii (dawne terytorium Nikomedii to obecnie Izmit w dzisiejszej Turcji). Warto zaznaczyć, że wśród podań spotyka się również wersje, przedstawiające świętą Barbarę jako mieszkankę Heliopolis w Egipcie. Barbara najprawdopodobniej była córką bogatego i wpływowego człowieka, Dioskura (lub Dioskora), piastującego wysokie stanowisko. Jakże? Nie wiadomo. Ojciec miał wielkie plany wobec córki (prawdopodobnie jedynaczki). Kolejne oświadczenia młodzieńców jednak odrzucała. Zetknęła się z Chrześcijanami, prawdopodobnie prowadziła korespondencję z Orygenesem z Aleksandrii. Dioskur był jednak poganinem. W obawie przed utratą przychylności władz zaczął dokładać wszelkich starań, by córka porzuciła wiarę. Głodził ją i poddawał wymyślnym torturom. Warto zaznaczyć, że zdarzenia te rozgrywały się w momencie szczególnie istotnym dla historii religii. To okres ostatnich, niezwykle krwawych prześladowań pierwszych Chrześci-

jan. Działo się to zaledwie parę lat przed wydaniem w 313 roku Edyktu Mediolańskiego, zwanego także Tolerancyjnym.

Tyle elementów wspólnych w opowieściach hagiografii... Pozostałe podania o tyle różnią się od siebie, o ile są barwne. Każdy z elementów pojawiających się w tym miejscu historii świętej Barbary, znajduje ściśle interpretacje kulturowe i ikonograficzne (poprzez przypisywane Postaci atrybuty). Wątki te przyjęte i zasymilowane przez społeczność do lokalnych realiów zaczęły żyć własnym życiem. Ich folklorystyczny kształt po dziś dzień miesza w sobie *sacrum* i *profanum*.

Stałym elementem, pojawiającym się w podaniach o Świętej, jest wieża, w której Barbara została więziona przez ojca, by wyrzekła się wiary w Chrystusa. Bez wiedzy Dioskura, miała nakazać budowniczym, by Ci zamiast zaplanowanych dwóch, wybili trzy okna w wieży, co miało odzwierciedlać symbol Trójcy Świętej. I tak przez wieki, po dziś dzień, nieodzownym atrybutem Świętej w ikonografii jest właśnie wieża (z trzema oknami, bądź trzema kondygnacjami).

Przetrzymana później w więzieniu, Barbara modliła się, aby każdy kto stoi u progu śmierci mógł przyjąć Najświętszy Sakrament. Stałym elementem licznych podań hagiograficznych wieków średnich jest ingerencja, bądź objawienie się postaci niebiańskich. Zgodnie z tym, niektóre z podań głoszą, że w przeddzień śmierci Barbary, do jej celi przybył sam Chrystus (bądź Anioł), uleczył jej rany, zadane podczas tortur i udzielił jej Komunii Świętej. (Kielich i Hostia to kolejne atrybuty świętej Barbary). Tym samym zyskała ona miano patronki umierających i dobrej śmierci. W wiekach średnich znalazła się w gronie Czternastu Świętych Wspomożycieli (Orędowników) opiekując się wszystkimi, którzy znajdowali się w niebezpieczeństwie (*singulare morientium solatium*) (rys. 4). Dlatego też najprawdopodobniej po dziś dzień jest patronką pracujących w trudnych warunkach, narażonych na niebezpieczeństwo, w tym również górników...

Spisane na Śląsku (w Zabrze) w latach 60. XX wieku uzasadnienie tak ujętego górniczego kultu przedstawia Barbara Bazieli: „Święta Barbara (...) zginęła śmiercią nagłą (...) Górnikom grozi bez przerwy nagła śmierć, dlatego świętą Barbarę wybrali za swoją patronkę” ([3], s. 348).

Rys. 4. Czternastu Świętych Wspomożycieli.

Fig 4. Fourteen Patron Saints.

Inne „górnice” źródła? Jest ich wiele, a ich kulturowe echa odnaleźć można do dziś... Wątków mających na celu powiązanie postaci świętej Barbary z górnictwem nie brakuje w legendach czy nawet lokalnych opowieściach. W przypływie złości Dioskur miał uderzyć córkę. Ziemia jednak ochroniła Barbarę, rozstała się i osłoniła przed gniewem Ojca. To właśnie zdarzenie wiąże postać Świętej z podziemiem, podobnie jak podanie o więzieniu Barbary w piwnicach. Miała się Ona bowiem ukrywać przed gniewem Dioskura w skale.

Jedno z najbardziej barwnych, pod względem folklorystycznym i kulturowym, uzasadnienie górniczego kultu przywołuje Krystyna Sajdok. Cytowana przez autorkę „samородna folklorystka”, Maria Polko, tak oto tłumaczy górnicze źródła kultu. „Świnyto Barborka jes patronkom górników bezto, bo kiejsik, jak niy było łojca w chałpie, to się nawrocila na krześcijaństwo, bo przed tym była pogankom. Kiyj łojciec przijechoł i łobejrzoł, że cera wszyskie bożki powyciepywała ze dwora, i postawiła krziż, to się tak łokropnie rozjargoł i zecion jejij gowa mieczym. Ledwo co to zrobił, to zarozki łotwarło się niebo i pieron piznoł w zymia, i trefił w wyrodnego łojca (...) Trefiło to akurat na czworteo grudnia, kaś w trzecim wieku po Chrystusie. Z łojca, co zabił własno cera zostol ino wongiel i łod tego czasu świnyto Barborka jes patronkom górników” [1]. Prostota tego wyjaśnienia najlepiej odzwierciedla sposób, w jaki niejasna i nie zawsze klarowna hagiografia wczesnych wieków chrześcijaństwa żyje w dobie społeczeństwa industrialnego z domieszką miejskiego folkloru. Opis zdarzenia, w którym Dioskur ścina córce głowę przewija się we wszystkich niemal tekstach poświęconych żywotowi Świętej. Śmierć poniesiona z rąk własnego ojca podkreśla zarówno jego determinację, jak również męczeństwo Świętej. Miecz jest zatem kolejnym nieodzownym Jej atrybutem. A piorun? To kolejny wyraz ingerencji niebios w życie Postaci. Temu wątkowi przypisuje się również wyjaśnienie opieki świętej Barbary podczas burzy.

W świadectwach spisanych przez folklorystów znaleźć można również i takie, które dalece odchodzą od treści hagiograficznych i zbliżają się do lokalnych podań o charakterze demonologicznym. Oto jedno z nich, spisane w okolicach Zabrze, w latach 70. XX wieku: „(...) padają, iż Skarbnik Zobrzecki to boł łojciec świętej Barborki, kiery ją zasiekoł mieczym i skiż tego musi pokutować na grubie” ([3], s. 348). Lub inne: „Do jednego ciskacza podszedł raz duch podziemia i zapytał, czy odmówił poranną modlitwę, na co ten odpowiedział, że zapomniał. Natychmiast jednak westchnął do świętej Barbary o pomoc, więc duch podziemia znikł, nie czyniąc mu nic złego” ([3], s. 355). Demonologiczny charakter ma również spotykane wśród braci górniczej przeświadczenie, które kłóci się z tradycyjną i przekazywaną od wieków ideą patronowania Świętej. „Od lat było tak, że co roku w okolicy Barbórki wszyscy czekali na kogo przydzie kolyj. Kobiety w doma tyż pilnowały coby pamiętać o tym, coby dać krziżyk na droga jak chop, albo syn szoł na gruba. Tak się gođało, że Barbórka zaprasza na swoje świnto i co rok zabiero ze sobom górników na tamtyn świat.” To świadectwo demonologicznej wiary górniczej, spisane w... 2007 roku w Rudzie

Śląskiej, Halembie. Ciekawym jest, że to przeświadczenie staje w opozycji wobec opiekuńczych cech przypisywanych postaci Świętej. Jego źródeł próżno szukać w dawnych przekazach. W większości legend i podań górniczych święta Barbara wybawia ludzi od złych mocy podziemia. Jest ich towarzyszką w trudzie zmagania się z niedogodnościami i niebezpieczeństwami.

Postać świętej Barbary wraz z „obarczeniem” jej patronowaniem poszczególnym grupom zawodowym, zaczęła żyć własnym, kulturowym życiem. Ikonograficzne przedstawienia Barbary są jasne i powtarzane (nie zawsze świadomie) do dziś: monstrancja i kielich w dłoni, wieża (u stóp Barbary, w tle, lub na jej dłoni). Święta Barbara często wsparta jest o miecz, od którego miała zginąć. Stałym atrybutem męczeństwa w ikonografii sakralnej jest również gałązka palmy. Spotyka się również postać Dioskura, który zgładzony piorunem leży u stóp córki. Uzasadnienia kolejnego atrybutu – korony – bywają różne. Wskazuje ona zarówno na (królewskie) pochodzenie Barbary, jak również na wieczne Jej zwycięstwo i otrzymaną nagrodę w niebie.

Kult świętej Barbary narodził się szybko po jej śmierci. Teksty historyczne podają, że już w VI wieku cesarz Justynian otoczył czcią jej relikwie w Konstantynopolu. Kult Świętej szczególnie żywy był w kulturze słowiańskiej i germańskiej. Na gruncie polskim wspominano ją pod datą jej prawdopodobnej śmierci już za czasów Mieszka II. „Święto obchodzono zazwyczaj 4 grudnia, ale w *Martyrologium Adona* widniało także pod dniem 16. tego miesiąca, a synaksaria wschodnie posiadają jeszcze inne daty. Ostatni kalendarz rzymski (liturgiczny) pomija je zupełnie” ([4], s. 350). Pierwszy kościół na gruncie polskim wzniesiono ku czci świętej Barbary w XIII wieku w Bożyniewie koło Środy Śląskiej. Do jednych z najwspanialszych kościołów poświęconych świętej Barbarze należy wybudowana w XIV wieku gotycka świątynia w Czechach, w miejscowości Kutna Hora.

Warto również wspomnieć, że jest ona patronką ośrodków naukowych (w tym Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie) i przemysłowych, szczególnie tych, związanych właśnie z górnictwem. Gmach krakowskiej Akademii Górniczo-Hutniczej zdobi posąg świętej Barbary autorstwa Jana Sieka, poświęcony przez Jana Pawła II. W XV wieku św. Barbarę za patronkę obrał sobie Wydział Teologiczny Akademii Krakowskiej.

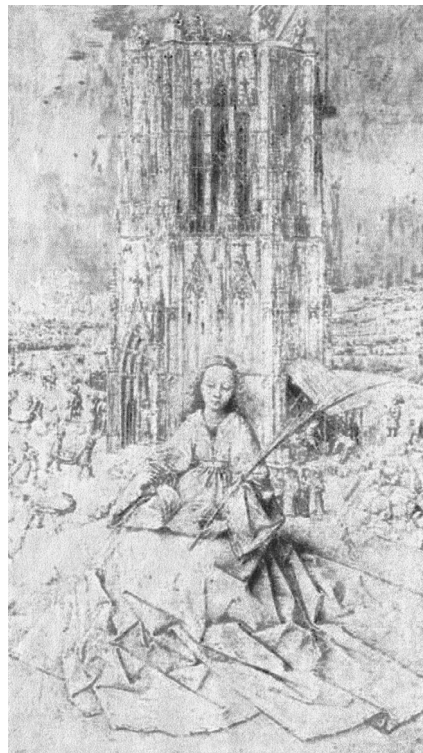
Już w XVIII wieku tarnogórcy gwarkowie założyli bractwo religijne świętej Barbary, zaś jedno z największych górniczych miast Śląska (Ruda Śląska) umieściło postać Świętej w swoim herbie (podobnie jak miasto Strumień). Diecezja katowicka w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku zwróciła się o zatwierdzenie patronatu Świętej. Jej kult w Polsce, szczególnie w zagłębiach górniczych, pozostaje silny. Szacuje się, że ku jej czci wzniesiono w naszej ojczyźnie około 150 świątyń (rys. 5). Nie brak też nazw topograficznych, mających swe źródło w lokalnym kulcie Świętej (przykładem niech służy toruńska dzielnica Barbarka).

Warto również zaznaczyć, że górnicza wiara w opiekę i pomoc świętej Barbary nie kończy się na życiu doczesnym. Wielu wierzy, że również po tragicznej śmierci pod ziemią wybawia ona dusze zasypanych górników (rys. 6).

Rys. 5. Święta Barbara w wyobrażeniu Hansa Holbeina Starszego

Fig. 5. St. Barbara by Hans Holbein Senior

Rys. 6. Przedstawienie św. Barbary Jana van Eycka

Fig. 6. St. Barbara by John van Eyck

Setki lat kultu świętej Barbary dalece zmieniły i zniekształciły znaną hagiografom historię jej życia. Większość przekazów dotyczących Postaci zachowuje jedynie status legendy. Obecne miejsce Barbary pośród świętych dalece różni się od średniowiecznej chwały Wspomożycieli. Reforma liturgii katolickiej w 1969 roku usunęła imię świętej Barbary z litanii świętych Kościoła Powszechnego, tłumacząc ów fakt brakiem dowodów na jej rzeczywiste istnienie. Współcześnie coraz mniej spotyka się historii o ukazującej się pod ziemią Świętej, czy jej głosie wybawiającym górników z opresji. Dzisiejsza brać górnicza na dawne zapisy zerka z przymrużeniem oka, nierzadko z uśmiechem... Nie zmienia to jednak faktu, że w sercach i pamięci wszystkich zawodów związanych ze Świętą, a w szczególności górników, na zawsze pozostaje ona ich patronką i wspomożycielką...

Literatura

- [1] SAJDOK K., *Podróż do źródeł śląskiej tradycji*, Mysłowice, Miejski Ośrodek Kultury i Sztuki, 1995, 97.
- [2] ŚWIC E., NIEWDANA. J., FUDALI J., *Górników Polskich Świętą Stan czyli tradycje zawodowe w Zakładach Górniczo-Hutniczych „Bolesław” S.A. w Bukownie*, Zakłady Górniczo-Hutnicze „Bolesław” S.A. w Bukownie, 2007, 37.
- [3] BAZIELICH B., *Święta Barbara – patronka górników*, [w:] *Górnicy stan w wierzeniach, obrzędach, humorze i pieśniach*, D. Simonides (red.), Katowice, Śląski Instytut Naukowy, 1988.
- [4] FROS H. SL, SOWA F., *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, T. 1, Kraków, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1975.

Sources of mining cult of St. Barbara

The paper shows the history of St. Barbara and tries to point sources of her cult in mining society. She was adopted as the patron saint of miners because of many reasons. The paper shows her legend, pictures in art and the role of the Saint in mining traditions until nowadays.